

Poznań, 21.01.2023 r.

Prof. dr hab. Walenty Pocza
Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
Wydział Ekonomiczny

Recenzja

rozprawy doktorskiej Pana mgr inż. Bogdana Pomianka pt. „Ocena regionalnego zróżnicowania procesu wdrażania Programu Rolnośrodowiskowego w Polsce w latach 2008-2014”

Uwagi wstępne

Recenzja została wykonana w związku z uchwałą Rady Naukowej Instytutu Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowego Instytutu Badawczego w Puławach z dnia 23.11.2022 roku.

Rozprawa doktorska Pana mgr inż. Bogdana Pomianka została przygotowana pod kierunkiem Pana Prof. dr. hab. Mariusza Matyki. Tematyka pracy mieści się w dziedzinie nauk rolniczych, w dyscyplinie rolnictwo i ogrodnictwo.

Oceniana praca doktorska liczy 139 stron. Składa się z dziesięciu rozdziałów, w tym ze wstępu, czterech rozdziałów stanowiących tekst główny oraz numerowanych wniosków, bibliografii, streszczenia w języku polskim i angielskim, wykazu skrótów i symboli oraz spisu rysunków, wzorów i tabel, podsumowania i wniosków. Bibliografia obejmuje 236 pozycji. W tekście pracy znajduje się 51 rysunków oraz 19 tabel.

Ocena ogólna

Doktorant we wstępie zamieścił informacje uzasadniające podjęcie badań dotyczących wdrażania i funkcjonowania programów rolnośrodowiskowych. Wskazał, że wykorzystanie rolniczej przestrzeni produkcyjnej jest uzależnione od czynników przyrodniczych, struktury agrarnej, poziomu kultury rolnej, stosowanych metod produkcji, specjalizacji, poziomu rozwoju sektora rolno-spożywczego, ale także od realizowanej polityki rolnej. Dla rolnictwa polskiego po akcesji do Unii Europejskiej zasadnicze znaczenia ma Wspólna Polityka Rolna

(WPR), a w jej ramach w obszarze dotyczącym praktyk korzystnych dla środowiska przyrodniczego podstawową rolę pełnią programy rolnośrodowiskowe (PRŚ).

Słusznie Doktorant podnosi, że dotychczasowe dość liczne badania dotyczące programów rolnośrodowiskowych zazwyczaj odnoszą się do całego kraju, ewentualnie kończą się na poziomie województw. Mając, jednak na względzie duże zróżnicowanie warunków dla produkcji rolnej i rolnictwa na poziomie lokalnym, brakuje odpowiednich badań w przekroju powiatów. Jest to według Autora przesłanka, którą podzielam, uzasadniająca podjęcie badań nad zróżnicowaniem przestrzennym wdrażania PRŚ na poziomie powiatów. W pełni jest też uzasadnione podjęcie badań wynikające z potrzeb praktyki polityki rolnej mogące prowadzić do bardziej efektywnej alokacji wsparcia w ramach programów rolnośrodowiskowych i szerzej w ramach programów dotyczących ochrony środowiska i rozwoju rolnictwa.

W rozdziale o charakterze literaturowym Doktorant w pierwszej kolejności dokonał przeglądu literatury przedmiotu i wykorzystał dane ze statystyki publicznej w celu charakterystyki zróżnicowania regionalnego polskiego rolnictwa. Trafnie wskazuje i dokumentuje że zróżnicowanie to jest wynikiem jakości warunków przyrodniczych oraz uwarunkowań organizacyjnych i ekonomicznych. Jest to ważna konstatacja, bowiem stanowi jedną z przesłanek celu i zakresu podjętych badań. W drugiej kolejności, głównie na podstawie literatury przedmiotu oraz dokumentów urzędowych, została omówiona geneza programów rolnośrodowiskowych oraz zakres merytoryczny i funkcjonowanie programów rolnośrodowiskowych w UE, w tym w rolnictwie polskim. Omówione przesłanki ustanowienia programów rolnośrodowiskowych, ich regulacje na poziomie UE oraz krajowym, a także wielkość wydatków i poziom płatności są prawidłowym wprowadzeniem do dalszych rozważań prowadzonych w pracy.

Dwa kolejne rozdziały mają charakter metodyczny i dotyczą hipotezy badawczej, celu badań, materiału badawczego oraz metodyki badań. Uważam, że zarówno ze względów merytorycznych, jak i redakcyjnych powinny one stanowić jeden rozdział. Moje wątpliwości redakcyjne i merytoryczne budzi także postawiona hipoteza badawcza. W zasadzie hipotezę stanowi pierwsze zdanie zamieszczone w treści hipotezy. Kolejne zdania są już próbą jej wyjaśnienia, a temu przecież służy całe postępowanie badawcze. Uwaga ta nie oznacza jednak, że jej treść nie spełnia wymogów stawianych hipotezom badawczym. Może ona bowiem być weryfikowana w przyjętym zamierzeniu badawczym. Jeśli chodzi o cele badań, właściwy cel

badania stanowi drugi z nich, pierwszy ma bardziej charakter opisu zakresu badań koniecznego dla realizacji właściwego celu badań (tj. tego wskazanego jako drugi cel badań). Uwaga ta nie oznacza jednak, że zaprezentowany w pracy sposób ujęcia celów badań negatywnie wpłynęło na zakres poznawczy i wnioskowanie wynikające z prowadzonych badań.

Badania zostały przeprowadzone na poziomie 314 powiatów ziemskich i dotyczyły faktycznego okresu wdrażania programów rolnośrodowiskowych PROW 2007-2013, czyli lat 2008-2014.

Badaniami objęto 130 618 gospodarstw rolnych realizujących trzy pakiety PRŚ: Pakiet 1. Rolnictwo zrównoważone, Pakiet 2. Rolnictwo ekologiczne oraz Pakiet 8. Ochrona gleb i wód. Dobór tych pakietów jest uzasadniony, bowiem obejmowały one największą powierzchnię użytków rolnych i były realizowane przez cały okres trwania Programu. Łączna powierzchnia badanych gospodarstw wynosiła 3 815 tys. ha UR.

Dane dotyczące PRŚ wykorzystane w badaniach pochodziły z Instytucji Zarządzającej PROW 2007-2013, czyli z Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, a zatem ich wiarygodność nie budzi wątpliwości. Nadto wykorzystano dane GUS z Powszechnego Spisu Rolnego 2010 roku oraz Banku Danych Lokalnych.

Do opisu struktur i rozkładów analizowanych danych wykorzystano miary opisowe w tym: miary położenia (*średnia arytmetyczna*), miary zmienności (*odchylenie standardowe, współczynnik zmienności, wartość minimalna i maksymalna*), miary koncentracji (*krzywa i współczynnik koncentracji Lorenza*), a także analizę skupień metodą k-średnich i analizę korelacji. Zastosowano również metody analityczne i wskaźnikowe typowe dla oceny organizacji rolnictwa i produkcji rolniczej: współczynnik redystrybucji upraw, wskaźnik pokrycia gleby roślinnością, intensywności organizacji produkcji rolniczej oraz indeks różnorodności Shannona-Wienera (H') i indeks równocенności Pielou (J).

Generalnie wybór tematyki badań, ich uzasadnienie, przeprowadzony przegląd literatury przedmiotu, postawioną hipotezę, nakreślone cele, wykorzystane źródła danych oraz metody gromadzenia i analizy danych oceniam pozytywnie. Stanowią one podstawę do realizacji analitycznej części pracy.

Ocena szczegółowa

Najważniejszą, badawczą część pracy zamieszczono w rozdziale: *Wyniki i dyskusja*. W pierwszej kolejności została przeprowadzona charakterystyka beneficjentów oraz zakresu

wdrażania PRŚ 2007-2013. Generalnie ten fragment pracy prawidłowo opisuje przestrzenne znaczenie i zróżnicowanie wdrażania poszczególnych pakietów w przekroju województw i powiatów. Mam jednak pewne uwagi do zamieszczonych sformułowań i kompletności ujęć analitycznych. Na przykład fragmentu tekstu *„Dane MRiRW w zakresie wdrażania PRŚ wskazywały, że największy **odsetek rolników** [podkreślenie recenzenta] realizujących Pakiet 1 był w województwach: kujawsko-pomorskim, wielkopolskim, lubelskim, pomorskim oraz mazowieckim gdzie łącznie było zlokalizowane 62,2% beneficjentów tego pakietu”*, mówi jaki był udział wymienionych województw w realizacji Pakietu 1, a nie jaki odsetek rolników z tych województw realizował Pakiet. Natomiast rzeczywiście istotne byłoby również odniesienie liczby beneficjentów poszczególnych pakietów do liczby gospodarstw w omawianych województwach i powiatach oraz ustalenie jaki odsetek spośród nich realizuje poszczególne pakiety. Można by to również uzupełnić - jako drugie ujęcie analityczne - poprzez ustalenie jaki odsetek użytków rolnych w poszczególnych powiatach i województwach jest objęty omawianymi pakietami. W ten sposób zostałby wyeliminowany wpływ powierzchni UR i liczby gospodarstw w poszczególnych województwach i powiatach na wnioskowanie dotyczące zainteresowania pakietami PRŚ. Byłaby to dodatkowa istotna informacja.

Również stwierdzenie *„ ... największą kwotę wypłaconych płatności PRŚ zrealizowano w województwie: zachodniopomorskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim oraz lubelskim. Natomiast najmniejsze środki finansowe PRŚ były wydatkowane w województwie śląskim”*, mogłoby być uzupełnione o odniesienie wielkości wypłacanych kwot do powierzchni użytków rolnych w poszczególnych województwach.

Podobną uwagę zgłaszam do sformułowania, że *„starsi rolnicy częściej byli skłonni do podejmowania zobowiązań PRŚ”*. Takie sformułowanie nie wynika z przeprowadzonych ustaleń. One mówią, że wśród beneficjentów było więcej rolników starszych. Natomiast by stwierdzić skłonność do podejmowania zobowiązań z tytułu PRŚ należałoby odnieść liczbę beneficjentów w poszczególnych grupach wiekowych do ogólnej liczby rolników w tych samych grupach wiekowych. To samo dotyczy udziału kobiet jako beneficjentów.

Zgłoszone przeze mnie uwagi pogłębiłyby analityczność ujęcia, natomiast jeśli chodzi o zróżnicowanie przestrzenne, zamieszczone analizy są poprawne i wystarczające. Prawidłowa jest również identyfikacja koncentracji przestrzennej poszczególnych pakietów i jej

powiązanie z cechami charakteryzującymi rolnictwo w układzie przestrzennym (w przekroju wojewódzkim i powiatowym).

W kolejnym punkcie Doktorant przedstawił wyniki badań dotyczące organizacji badanych gospodarstw oraz uzyskiwanych przez nie efektów produkcyjnych. Według ustaleń Autora *„Liczba gospodarstw rolnych, które skorzystały ze wsparcia PRŚ wyniosła 130,6 tys. Było to 9% ogólnej liczby gospodarstw rolnych w Polsce, którym przyznawano płatności bezpośrednie w okresie 2008-2014. Jednostki te zajmowały 3,8 mln ha powierzchni, co stanowiło 26% powierzchni ogólnej gospodarstw rolnych w Polsce.”* Dowodzi to kolejny raz wagi problemu podejmowanego w dysertacji. Z badań wynika, że udział w programach rolnośrodowiskowych był propozycją z której częściej korzystały gospodarstwa o relatywnie wysokich zasobach ziemi i dużej sile ekonomicznej. Szczególnie wysoki odsetek gospodarstw realizujących programy rolnośrodowiskowe występował w gospodarstwach *o powierzchni od 50 ha do 300 ha, co przekładało się na duży udział gruntów rolnych, które były zarządzane zgodnie ze zwiększonymi wymogami ochrony środowiska (np. w grupie obszarowej gospodarstw od 100 do 200 ha było tak zagospodarowane aż 61% użytków rolnych).* Prowadzi to Autora do interesującej konstatacji, że *„Powierzchnia i struktura wykorzystania użytków rolnych wpływa na stopień zaspokojenia potrzeb żywnościowych społeczeństwa, ale również umożliwia realizację usług ekosystemowych na rzecz ochrony przyrody”*. Wniosek ten, potwierdzony stosunkowo nielicznymi badaniami, przeczy powszechnym obiegowym opiniom i ma istotne znaczenie nie tylko poznawcze, ale także społeczne i polityczne.

Badania wykazały, że w gospodarstwach uczestniczących w programach rolnośrodowiskowych istotne znaczenie miała również produkcja zwierzęca (była prowadzona prawie przez 2/3 badanych gospodarstw), jednak jak stwierdza Autor *„w gospodarstwach PRŚ mimo dużego udziału trwałych użytków zielonych i roślin pastewnych obsada zwierząt kształtowała się na przeciętnym poziomie”*. Jak to wyjaśnić, szczególnie w kontekście wysokiego udziału w strukturze zasiewów roślin pastewnych i jaki to ma wpływ na organizację i efektywność gospodarowania? W tekście pracy brakuje jednoznacznego stanowiska Autora. Zgłaszam też uwagę, że charakterystyka produkcji zwierzęcej w badanych gospodarstwach poprzez analizę udziałów poszczególnych gatunków zwierząt gospodarskich ma ograniczone walory poznawcze (tab. 14 i komentarz do niej), bowiem co innego oznacza określona wielkość udziału przy wysokiej obsadzie zwierząt, a co innego przy niskiej. Zabrakło informacji o

wielkości obsady w sztukach dużych (DJP) w analizowanych przekrojach przestrzennych (województwach, ale także powiatach). Pogłębiłoby to możliwości wnioskowania, ale w związku z tym, że badane pakiety nie dotyczą produkcji zwierzęcej nie jest to istotne uchybienie.

W pracy ustalono również poziom intensywności organizacji produkcji w badanych gospodarstwach w przekrojach wojewódzkim i powiatowym, wykorzystując odpowiednią skalę wg Kopcia. Jest to podejście, które poszerza możliwości badania regionalnego zróżnicowania wdrażania programów rolnośrodowiskowych. Jednak uzyskane wyniki poziomu intensywności organizacji produkcji rolniczej w gospodarstwach realizujących PRŚ w okresie 2008-2014 wg grup obszarowych budzą moje wątpliwości, a szczególnie ustalony liniowy wzrost poziomu intensywności wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstw, ze skrajnie niskiego poziomu w gospodarstwach najmniejszych (w zasadzie spoza skali) do średniego ogółem w gospodarstwach największych (rys. 32).

Następnym etapem analiz była ocena wdrażania wybranych pakietów PRŚ w kontekście występowania ryzyk przyrodniczo-strukturalnych. Analiza została przeprowadzona w odniesieniu do każdego z trzech omawianych pakietów oraz jako uzupełnienie w relacji do ich wdrażania na obszarach z ograniczeniami naturalnymi (ONW). Przeprowadzone analizy nie nasuwają uwag polemicznych. Może poza brakiem komentarza do stwierdzenia zawartego w związku z wdrażaniem Pakietu 2 (gospodarstwa ekologiczne), że jego lokalizację w poszczególnych województwach można łączyć z większym udziałem trwałych użytków zielonych oraz o względnie niską lub brakiem obsady zwierząt. Czy w takiej sytuacji konstrukcję wymogów formalnych Pakietu można uznać za właściwą? Generalnie analiza w tym fragmencie pracy wskazuje, że wdrażane pakiety w istotnym zakresie wpływają na zarządzanie gospodarstwami powodujące ograniczenia niekorzystnego oddziaływania rolnictwa na środowisko, ale jednocześnie nie zawsze potencjał tkwiący w badanych pakietach rolnośrodowiskowych był optymalnie skoncentrowany (alokowany) przestrzennie. Płyną z tego ważne wskazania dla ewentualnych korekt programów, by ich alokacja lepiej odpowiadała potrzebom zarządczym w zakresie organizacji gospodarstw rolnych i sprostaniu oczekiwaniom w zakresie ochrony środowiska.

Kolejny obszar przeprowadzonych analiz dotyczył koncentracji przestrzennej powierzchni UR objętych zobowiązaniami PRŚ oraz realizacji innych wybranych instrumentów I i II filara WPR

z wykorzystaniem narzędzia, jakim jest współczynnik koncentracji Lorenza. Wyniki analiz generalnie wskazują, że stopień koncentracji przestrzennej użytków rolnych objętych PRŚ oraz innych instrumentów WPR był zróżnicowany. Pod względem formalnym analizy zostały zrealizowane prawidłowo. Mimo, że nie wynika to wprost z obliczonych współczynników koncentracji Lorenza, Doktorant podjął też próbę merytorycznego objaśnienia uzyskanych wielkości współczynników koncentracji.

Analityczną część pracy kończy ocena regionalnego zróżnicowania wdrażania programów rolnośrodowiskowych. Doktorant stosując analizę skupień metodą k-średnich wyodrębnił trzy skupienia. Dwa pierwsze z nich są bardzo liczne i skupiają odpowiednio 118 i 130 powiatów, trzecie liczy 66 powiatów. Cechą pierwszego skupienia był duży udział powierzchni UR na której realizowano PRŚ (24% UR), czyli można uznać, że na obszarze tego skupienia wdrażanie programów rolnośrodowiskowych pozwalało na realizację założonych celów. W skupieniu drugim udział UR objętych zobowiązaniami PRŚ stanowił średnio 9% i w związku z tym osiągnięcie celów programów było ograniczone. W trzecim skupieniu średnio 11% użytków rolnych było objętych zobowiązaniami PRŚ. Pewnym ograniczeniem dla przeprowadzenia pogłębionej charakterystyki, szczególnie w przypadku dwóch pierwszych skupień, wydaje się być duża ich liczebność oraz ich wewnętrzne zróżnicowanie.

Uzupełnieniem procesu grupowania powiatów była analiza korelacji pomiędzy udziałem UR objętych PRŚ w powiecie, a wskaźnikami przyrodniczymi, produkcyjno-organizacyjnymi oraz ekonomicznymi. Analiza korelacji w żadnym ze skupień nie wskazała na silne związki pomiędzy badanymi zmiennymi objaśniającymi a udziałem UR objętymi programami rolnośrodowiskowymi (zmienną objaśnianą). W skupieniu pierwszym umiarkowany ujemny związek wystąpił pomiędzy powierzchnią UR objętych zobowiązaniami PRŚ a zużyciem nawozów mineralnych i wartością WWRPP oraz umiarkowany dodatni z wskaźnikiem różnorodności struktury zasiewów. W skupieniu drugim wszystkie związki korelacyjne były słabe. Natomiast w skupieniu trzecim został odnotowany względnie silny współczynnik korelacji liniowej (0,72) pomiędzy powierzchnią PRŚ w powiecie a średnią wielkością gospodarstwa rolnego. Ten wynik kolejny raz potwierdza, że programami rolnośrodowiskowymi bardziej zainteresowani są rolnicy prowadzący gospodarstwa o większej powierzchni użytków rolnych.

Pracę kończą wnioski. Wynikają one z przeprowadzonych badań i są sformułowane trafnie. Pewnym uchybieniem formalnym jest brak bezpośredniego odwołania się we wnioskach do postawionej hipotezy i nakreślonych celów badań. Jednak merytoryczna ocena uzyskanych wyników badań i sformułowanych na ich podstawie wniosków pozwala na stwierdzenie, że założone cele badań zostały zrealizowane.

Praca jest napisana poprawnym językiem i zostały spełnione odpowiednie wymogi staranności redakcyjnej. Na podkreślenie zasługuje bogata tabelaryczna i graficzna prezentacja przeprowadzonych analiz i uzyskanych wyników badań. Doktorant jednak nie ustrzegł się drobnych uchybień redakcyjnych i błędów technicznych, co odnotowałem w tekście otrzymanego maszynopisu.

Konkluzja końcowa

Moja ocena pracy jest pozytywna. Autor umiejętnie korzysta z dotychczasowego dorobku nauki w przedmiotowym zakresie pracy. Praca została poprawnie zaprojektowana i zrealizowana, wykorzystany został adekwatny zakres źródeł i metod badawczych. Założony cel pracy został osiągnięty. Doktorant realizując badania zaprezentowane w dysertacji wniósł wkład do badań w dziedzinie nauk rolniczych, w dyscyplinie rolnictwo i ogrodnictwo. Uzyskane wyniki cechują się dużymi walorami poznawczymi, a na szczególne podkreślenie zasługują ich walory użyteczne dla praktyki rolniczej i praktyki polityki rolnej.

Doktorant potwierdził, że posiada wiedzę teoretyczną z zakresu dyscypliny naukowej rolnictwo i ogrodnictwo, rozwiązał oryginalny problem badawczy i dowiódł, że potrafi samodzielnie prowadzić pracę naukową.

Zatem stwierdzam, że przedłożona do oceny rozprawa doktorska Pana mgr inż. Bogdana Pomianka pt. *„Ocena regionalnego różnicowania procesu wdrażania Programu Rolnośrodowiskowego w Polsce w latach 2008-2014”* spełnia wymogi formalne i merytoryczne stawiane pracom doktorskim. W związku z tym wnoszę do Rady Naukowej Instytutu Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowego Instytutu Badawczego w Puławach o przyjęcie recenzowanej rozprawy i dopuszczenie mgr inż. Bogdana Pomianka do jej publicznej obrony.

